

Modern Towns outside Bangkok in the Early 20th Century: A History of Towns under World Market Economy and Siamese Knowledge Power

Pinyapan Potjanalawan

Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social science, Lampang Rajabhat University

Received: October 6, 2017

Accepted: January 17, 2018

Abstract

This article aims to explore the change of physical space of towns outside Bangkok by the early 20th century due to socio-economic and political contexts. These towns became part of the world market through the survey and exploration for natural resources, local production, free labor, and local labor in the transitional part. This article compares the towns in each region in Siam which were intervened by the Siamese government, especially through the new *Thesaphiban* provincial administration and the new railway system. As a superior political power and through knowledge power on town history, the Siamese government dominated these towns and gained power over the resources.

Keywords: town history, knowledge power, Siamese government

เมืองสมัยใหม่นอกกรุงเทพฯ ต้นศตวรรษที่ 20: ประวัติศาสตร์เมืองภายใต้ตลาดโลกและอำนาจความรู้ ของสยาม

ภิญญพันธ์ พงนะลาวัณย์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี

ได้รับบทความ: 6 ตุลาคม 2560

ตอบรับตีพิมพ์: 17 มกราคม 2561

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจะอธิบายถึงเปลี่ยนแปลงสภาพเมืองด้านกายภาพ อันเนื่องมาจากบริบทของสังคม เศรษฐกิจการเมืองนอกกรุงเทพฯ ช่วงต้นศตวรรษที่ 20 เมืองเหล่านี้ได้เข้าสู่การเป็นส่วนหนึ่งของตลาดโลกผ่านการแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติ การผลิต การใช้แรงงานอิสระ และแรงงานราษฎรในช่วงเปลี่ยนผ่าน งานศึกษานี้อาศัยการเปรียบเทียบเมืองในภูมิภาคต่าง ๆ ซึ่งหัวเมืองเหล่านี้ได้รับการแทรกแซงจากรัฐบาลสยามในเงื่อนไขที่แตกต่างกันไปโดยเฉพาะเงื่อนไขจากระบบเทศาภิบาล และการเชื่อมโยงกันด้วยระบบขนส่งสมัยใหม่อย่างทางรถไฟ ไม่เพียงเท่านั้น ความเป็นเมืองเหล่านี้ยังเกิดขึ้นพร้อมกับอำนาจความรู้ทางประวัติศาสตร์เมือง ที่สร้างขึ้นโดยอาณานิคมสยามในฐานะรัฐผู้มีความเหนือกว่าทางการเมือง อันส่งผลต่ออำนาจการจัดการทรัพยากร

คำสำคัญ: ประวัติศาสตร์เมือง อำนาจแห่งความรู้ รัฐบาลสยาม

บทนำ

บทความนี้ต้องการย้ำการเกิดขึ้นของความเป็นเมืองสมัยใหม่ในจังหวัดต่าง ๆ ที่ขยายตัวต่อมาร้อยละเร็วในทศวรรษ 1900 ด้วยปฏิบัติการของสยามภายใต้อำนาจความรู้ทางการปกครอง กฎหมาย ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และการสำรวจ ศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทำให้เกิดการสร้างความรู้เกี่ยวกับการปกครองสมัยโบราณ และการปกครองสมัยใหม่ร่วมสมัยโดยชนชั้นนำสยามอีกด้วย บทความนี้ต้องการจะเน้นการก่อรูปของเมืองสมัยใหม่โดยชี้ให้เห็นจุดเปลี่ยนสำคัญจากการที่รัฐบาลสยามได้สถาปนาผ่านโครงสร้างทางการเมืองสมัยใหม่ในรูปแบบเทศบาล (เดช บุนนาค, 2548) (ธนศวร์ เจริญเมือง, 2540) มีงานหนึ่งที่ทำให้ความสำคัญกับความเปลี่ยนแปลงของเมืองและสภาพแวดล้อมในเมืองทั่วประเทศ นั่นคือ วิทยานิพนธ์ชิ้นสำคัญของพรพรรณ พุตระกูลเมื่อปี 1989 (Pornpun Futrakul, 1989) โดยแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ยุคจารีตจนถึงปี 1910 แต่ก็ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงเบื้องหลังการจัดการสถาปนาหน่วยทางการเมืองอันสัมพันธ์กับการจัดการความรู้เกี่ยวกับเมืองสมัยใหม่ที่อิงกับความรู้ทางประวัติศาสตร์ บทความนี้เสนอให้มองการจัดการความรู้เหล่านี้มากกว่าเพียงการจัดการของรัฐสมัยใหม่แต่ยังแผ่ถึงอำนาจของประเทศเจ้าอาณานิคมสยามที่มีต่อพื้นที่ต่าง ๆ ด้วย

สินค้า ตลาดโลก ฐานเศรษฐกิจใหม่และเมืองที่ขยายตัวหลังทศวรรษ 1890

เมื่อปี ค.ศ. 1891 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตั้งข้อสังเกตว่าในภาคกลางจำนวน 22 เมืองพบว่าใน 14 เมืองนั้น มีกำแพงเมืองตั้งอยู่ถึง 11 เมือง สำหรับเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ มีเพียง 4 เมืองเท่านั้นที่ตั้งอยู่ในกำแพงเมือง ศูนย์กลางของเมืองแทบจะไม่ได้อยู่ที่เดิมเลย สาเหตุการณีย้ายเนื่องมาจากการแทรกแซงทางการเมือง เช่นการย้ายเมืองราชบุรีจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสู่ฝั่งตะวันตก เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงจากอำนาจตระกูลวงศ์โรจน์ไปสู่ตระกูลขุนนาในรัชกาลที่ 4 (Pornpun Futrakul, Ibid. : 87) แสดงให้เห็นว่าลักษณะเมืองแบบป้อมปราการเดิมค่อยๆ เสื่อมความนิยมลงไปพร้อมกับการปกครองและระบบการผลิตของเมือง ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำสงครามจากแบบเดิมไปแล้ว

บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ทรัพยากรสำคัญก็คือ ไม้สัก กิจการป่าไม้จึงกลายเป็นธุรกิจสำคัญที่เชื่อมโยงกับตลาดโลก ส่วนหนึ่งก็คือล่องไม้ที่ตัดแล้วไปยังแม่น้ำสาละวินที่ไปบรรจบกับบริเวณเมืองมะละแหม่ง หัวเมืองมอญทางใต้ของพม่าและเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของบริติชแห่งหนึ่ง กับอีกส่วนก็คือ การล่องไม้ซุงลงไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา บริษัททำไม้คือบริษัทตะวันตกที่มีบริติชเป็นผู้ดำเนินกิจการรายใหญ่ผ่านบริษัทเบอร์เนียว, บอมเบย์เบอร์มา, หลุยส์ ที.เลียวโนเวนส์ รวมไปถึงบริษัทชาติตะวันตกชาติอื่นอีกเช่น แองโกลสยาม, อิสต์เอเชียติก ฯลฯ นอกจากนั้นแล้วยังพบว่ามีที่ดินฐานของคนในบังคับบริติชอย่างเช่น ชาวพม่า ไทใหญ่ ปะโอ ที่สามารถสั่งสมทุนจนสร้างบ้านพักอาศัยและขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอื่น ๆ ได้ ข้อสำคัญก็คือ พวกเขาเหล่านี้ได้สร้างวัดตามจารีตของชาติพันธุ์ของพวกเขา (ขมิยฉิม สุนทรสวัสดิ์, 2521) ส่วนคนจีนจะค่อยๆ มีบทบาทเพิ่มขึ้นในภายหลังพร้อมกับการค้าขายทางน้ำที่เชื่อมกับลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (ปลายอ้อ ชนชนนท์, 2529) และการเข้ามาถึงของรถไฟเมื่อปลายทศวรรษ 1910 ความสัมพันธ์กับตลาดโลกทำให้มีการหลั่งไหลเข้ามาของสินค้าอุปโภค

บริโภคในชีวิตประจำวันอย่าง น้ำมันก๊าด เครื่องมือเครื่องใช้ รวมไปถึงวัสดุก่อสร้างอย่างซีเมนต์ กระเบื้องมุงหลังคา สังกะสี ฯลฯ (พูนพร พุนหาจักร, 2530 : 95)

การเปลี่ยนมาสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 3 ส่งผลต่อการแบ่งเขตประโยชน์ที่ดินเป็น 6 เขต (กนิษฐา ชิตช่วง, 2547 : 54-55) ได้แก่ เขตที่นา ส่วนใหญ่เขตภาคกลาง ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง, เขตสวน ได้แก่ กรุงเทพฯ เมืองนนท์ นครชัยศรี นครนายก, เขตปลูกทุเรียนเพื่อจำหน่าย คือ ฉะเชิงเทรา, เขตปลูกอ้อย ได้แก่ ท่าช้าง บางกะเจ้า ท่าพลับฝิ่งเหนือ ตำบลพญาจาก, เขตอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ได้แก่ นครชัยศรีและฉะเชิงเทรา, เขตอุตสาหกรรมเคียนน้ำตาลโดนด ได้แก่ สุพรรณบุรี และเพชรบุรี แต่เมื่อมีการประมวลเขตใช้ที่ดินสมัยรัชกาลที่ 4 ได้แบ่งเป็น 8 หมวด นั่นคือ เขตปลูกข้าว เขตที่ตั้งโรงงานน้ำตาลทราย เขตร้านค้า เขตการถลุงเหล็ก โรงสีข้าว เขตที่อยู่อาศัยชาวตะวันตกในเขตกรุงเทพฯ เขตปลูกกาแฟ เขตที่สวน (กนิษฐา ชิตช่วง, อ้างแล้ว : 80) ทำให้พื้นที่ภาคกลางนอกจากจะเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลและปลูกข้าวอันเป็นสินค้าสำคัญของยุคสมัยแล้วยังสัมพันธ์กับความเป็นเมืองผ่านการเป็นแหล่งที่อยู่ของแรงงานและพื้นที่ทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะแรงงานจีนที่กระจายตัวอยู่อย่างมากในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างและพื้นที่ใกล้เคียงตามย่านตลาด โรงสี บ่อนพนัน โรงฝั้น อาจรวมถึงพื้นที่ชายขอบของภาคกลางอย่างภาคตะวันตกและชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก การขุดคลองเชื่อมแม่น้ำต่าง ๆ ได้เปิดพื้นที่ใหม่ๆ นับล้านไร่ ไม่ว่าจะเป็นคลองมหาสวัสดิ์, เปรมประชากร, ประเวศบุรีรมย์, ดำเนินสะดวก และคลองรังสิต ได้ทำให้ผู้คนจากพื้นที่ต่าง ๆ เข้ามาจับจองเพื่อทำนา และบุกเบิกพื้นที่ ที่กล่าวกันว่าอาจมากถึง 2 ล้านไร่ นั่นจึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ปี 1910 การส่งออกข้าวจากภาคกลางมีสัดส่วนมากถึงร้อยละ 90 ของประเทศ ขณะที่ในทางตรงกันข้ามการปลูกอ้อยเริ่มเสื่อมลงเนื่องจากได้กำไรน้อยกว่าปลูกข้าว จนมีการหยุดส่งออกน้ำตาลในปี 1878 (พอฟันท์ อูยานนท์, 2558 : 82-93)

ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีความแตกต่างจากภาคอื่นเนื่องจากว่า เป็นภาคที่มีประชากรท้องถิ่นจำนวนมาก แต่ไม่ปรากฏทรัพยากรที่จะสามารถส่งเป็นสินค้าสู่ตลาดโลกได้ ยกเว้นแต่การปลูกข้าวในบางพื้นที่ ที่กล่าวกันว่าสนธิสัญญาเบาว์ริงแทบไม่มีผลต่อเศรษฐกิจภูมิภาคนี้ เนื่องจากปัญหาการคมนาคมขนส่งที่เข้าถึงได้ยากกว่าภูมิภาคอื่น ดินแดนถูกตัดขาดด้วยภูมิประเทศที่ขรุขระและภูเขา ไม่มีแม่น้ำที่ติดต่อกับกรุงเทพฯ แต่กลับไหลไปสู่ทิศตะวันออกลงแม่น้ำโขง แม่น้ำที่ล่องเรือได้ก็มีอยู่น้อยมาก การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปเพียงโคราชในปี 1895 กลับใช้เวลามากถึง 8-9 สัปดาห์ (พอฟันท์ อูยานนท์, อ้างแล้ว: 283-284) การขยายพื้นที่ทำนาในที่ราบภาคกลางส่งผลต่อภูมิภาคนี้ ก็คือ ราชสำนักกรุงเทพมีหนังสือแจ้งมายังหัวเมืองอีสานให้ส่งควายแทนส่วยเร็ว ส่งผลให้ควายมีราคาสูงขึ้น การลักขโมยควายเริ่มชุกชุมอย่างไม่เคยมีมาก่อนจนต้องมีกฎหมายตัวรูปพรรณสัตว์ (หอสมุดแห่งชาติ, 2401, หอสมุดแห่งชาติ, 2402) โดยเฉพาะโคราชที่เป็นแหล่งผลิตไหมดิบและส่งออก รวมทั้งสุกร เขาสัตว์ หนังสือ และสินค้าจากป่า ยิ่งเมื่อมีเส้นทางรถไฟเชื่อมกับกรุงเทพฯ ในปี 1890 ก็ทำให้โคราชเป็นชุมทางแรงงานลาวที่เข้าไปเป็นแรงงานรับจ้างในการทำนาบริเวณทุ่งรังสิต (พอฟันท์ อูยานนท์, อ้างแล้ว : 280-281)

ภาคใต้ มีทรัพยากรสำคัญก็คือ แร่ดีบุก และยางพารา นอกจากจะเป็นสินค้าที่ต้องการของตลาดโลกแล้ว ภูมิภาคนี้ยังมีความสัมพันธ์กับหัวเมืองของบริติชอย่างปีนัง-นิคมช่องแคบ โดยเฉพาะก่อนรถไฟพบว่าภูมิภาคนี้ส่งออกสินค้าโดยตรงโดยไม่ผ่านกรุงเทพฯ ปี 1890 มูลค่าการส่งออกจากภาคใต้ไปกรุงเทพฯ เท่ากับ 4 แสน

ดอลลาร์ นับเป็น ร้อยละ 10 และสินค้าจากกรุงเทพฯไปได้ 1.5 ล้านดอลลาร์ คิดเป็นร้อยละ 40 ของการนำเข้า ขณะที่ส่งไปสิงคโปร์ประมาณ 3 ล้านดอลลาร์ นำเข้าจากสิงคโปร์ 2.5 ล้านดอลลาร์ (พพนธ์ อูยานนท์, อ้างแล้ว : 222-226)

จุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการของเมืองก็คือ ประชากรใหม่ การหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานจีน และการสั่งสมทุนเป็นเจ้าหัว การมีฐานะที่มั่นคงทำให้พวกเขากลายเป็นผู้บริจาคสนับสนุนรัฐบาลในจังหวัดและท้องถิ่น บางคนได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการพิเศษเพื่อทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่ (พพนธ์ อูยานนท์, อ้างแล้ว: 203) คนจีนเหล่านี้จะมีบทบาทในตลาดอันเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นเมืองสมัยใหม่ต่อไป

เมืองกับอิทธิพลตะวันตก คนในบังคับและการกระชับอำนาจของสยาม

หลังจากที่พม่าพ่ายแพ้ต่ออังกฤษและตกเป็นเมืองอาณานิคม ฝรั่งเศสยึดเวียดนาม รวมไปถึงการที่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี 1855 อิทธิพลของตะวันตกทั้งด้านเศรษฐกิจและการเมืองก็ได้เข้ามาเยือนสยามอย่างเป็นทางการ อังกฤษเริ่มขยายกิจการป่าไม้เข้าสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนที่จะนำไปสู่สนธิสัญญาเชียงใหม่ 1873 และ 1883 ในเวลาต่อมา ขณะที่ตอนใต้กิจการเหมืองดีบุกและยางพาราที่ถูกเชื่อมเข้ากับตลาดโลกในบริเวณแหลมมลายูและช่องแคบมะละกาที่อยู่ใต้อิทธิพลอังกฤษ ขณะที่ฝรั่งเศสสัมพันธ์กับดินแดนฝั่งแม่น้ำโขงและใกล้เคียง ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ทำให้รัฐสยามตระหนักถึงความไร้อำนาจของตนที่มีต่อหัวเมืองต่าง ๆ จำต้องอาศัยคนในท้องถิ่นที่ทำการพัฒนาเมืองแทน

บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ปรากฏว่า ชาวตะวันตกมีบทบาทในเขตเมืองเนื่องมาจากปัจจัยสองประการ นั่นคือ คริสต์ศาสนา และกิจการค้าไม้ การเดินทางมาเพื่อเผยแพร่ศาสนาของเหล่านมิชชันนารีอเมริกันเพรสไบทีเรียนที่มีความสัมพันธ์กับหมอบรัดเลย์ในกรุงเทพฯ ทำให้พวกเขาได้รับการสนับสนุนจากสยามและเจ้านายท้องถิ่นในระยะแรก เมืองเชียงรายเป็นตัวอย่างชัดเจนที่สุดของอิทธิพลทางศาสนาคริสต์ เนื่องจากว่ามิชชันนารีมีบทบาทในการวางผังเมืองและการสร้างศาลากลาง และอาคารสำคัญด้วยการร่วมมือกับรัฐบาลสยาม (จักรพันธ์ ม่วงคราม, 2555 : 62-67) เชียงใหม่ ลำปาง และแพร่ นอกจากจะเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวคริสต์แล้ว ยังเป็นแหล่งไม้สักสำคัญที่ในเขตตัวเมืองเป็นที่ตั้งของสำนักงานบริษัททำไม้ทำให้เขตเมืองมีลักษณะเป็นชุมชนของชาวตะวันตกอยู่ไม่น้อย (Easum, 2012 : 216-217, เหมือนพิมพ์ สุวรรณภาส, 2556 : 36, วรณชสิทธิ์ บุญมี, 2520 : 181-183) ไม่เพียงเท่านั้นเชียงใหม่ และลำปางยังเป็นที่ตั้งของรองกงสุลอังกฤษที่เข้ามาดูแลผลประโยชน์จากกิจการป่าไม้นั่นเอง (Easum, Ibid. : 210, ชัยโยม สุนทรสวัสดิ์, อ้างแล้ว: 13)

การกลายเป็นเมืองการค้าขนาดใหญ่ของภาคใต้ เกิดขึ้นภายใต้การนำของ 3 ตระกูลสำคัญได้แก่ ณ ระนอง ที่ดูแล ระนอง กระบุรี ตรัง และหลังสวน, ณ นคร ดูแลตะกั่วป่า พังงา ตะกั่วทุ่ง และกระบี่ ตระกูลรัตนดิลก ณ ภูเก็ต ดูแล ภูเก็ต และถลาง ณ ระนอง เป็นจีนฮากกา, รัตนดิลก ณ ภูเก็ต เป็นแขกอินเดียจากมัทราส ส่วน ณ นครเป็นข้าหลวงสยามที่ไม่ได้ทำการค้า ดังนั้น จึงพบว่าตระกูลแรกสามารถสร้างเมืองที่คึกคักไปด้วยการค้า ขณะที่ตระกูล ณ นคร กลับไม่มีประสิทธิภาพ จนรัชกาลที่ 5 ทรงวิจารณ์ว่า อาคารในตะกั่วป่าสร้างอย่างเลว ไม่มีการซ่อมแซม แม้จะเป็นการลงทุนส่วนตัว เช่นเดียวกับที่พังงาก็เป็นถนนโคลนที่แคบและคดเคี้ยวราวกับงู

พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ที่มีความสามารถในการสร้างเมืองกระบี่ ตรัง และภูเก็ต จากประสบการณ์ของเขาที่เดินทางไปพม่า ชาว และอาณานิคมช่องแคบซึ่งล้วนเป็นเมืองที่อยู่ภายใต้อาณานิคมบริติช จึงถือได้ว่าผลงานของเขาได้รับอิทธิพลจากเมืองอาณานิคมดังกล่าว เขาสร้างเมืองกระบี่ใหม่ในปี 1884 และยังได้รับการชื่นชมจากราชการที่ 5 ทำให้เขาได้รับการค้าประกันเงินกู้จากกษัตริย์ เป็นเงิน 50,000 บาท การย้ายไปสร้างเมืองตรังใหม่ก็เป็นฝีมือของเขา ศักยภาพของเมืองที่ขยายตัวในภูมิภาคนี้ที่ต่างจากภูมิภาคอื่นมีอยู่ 4 ปัจจัยด้วยกัน (Pornpun : 148-154) ปัจจัยแรกคือ ความมั่งคั่งของทรัพยากรดิบที่ได้ดึงดูดการตั้งถิ่นฐานของกุลีจีน พ่อค้า ชาวนาและชาวเหมือง เช่นเดียวกับชาวจีนและยุโรปในนิคมช่องแคบทำให้เกิดการลงทุนที่มากมาย ปัจจัยที่สอง คือ การรับรู้ถึงเมืองอาณานิคมทำให้เขามีแรงบันดาลใจ ปัจจัยที่สาม เจ้าเมืองแสดงความสามารถในการพัฒนาทางด้านกายภาพ โดยเฉพาะเจ้าเมืองที่เป็นพ่อค้าจีนที่มีเครือข่ายกับพ่อค้าปิ่นและสิงคโปร์ ปัจจัยที่สี่ คือ อภิสิทธิ์ในการผูกขาดการเก็บภาษี มีข้อสังเกตว่าเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกด้านอ่าวไทยที่มีโอกาสค้าขายน้อย ยกเว้นสงขลา และกาญจนดิษฐ์ สงขลาอยู่ภายใต้ตระกูล ณ สงขลา ที่เป็นพ่อค้าจีนผู้มีทักษะ พวกเขอพยพเข้ามาสมัยพระเจ้าตากสิน อิทธิพลจีนยังปรากฏในสถาปัตยกรรม อย่างไรก็ตามสงขลาความสัมพันธ์กับปิ่น และนิคมช่องแคบน้อยกว่าเมืองฝั่งตะวันตกที่มีเจ้าเมืองเป็นคนในตระกูล ณ ระนอง และ ณ ภูเก็ต การค้าจึงอยู่ในมือพ่อค้าท้องถิ่นมากกว่าพ่อค้าหรือผู้ประกอบการจากปิ่นหรือสิงคโปร์ อาคารบ้านช่องยังเป็นแบบจีน มากกว่าตึกแบบปิ่น (Pornpun, Ibid. : 154-156)

ขณะที่เขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง พบปัญหาของชาวตะวันตกกับคดีที่ดิน แสดงให้เห็นว่า เมื่อรัฐบาลสยามพยายามรับรองกรรมสิทธิ์ที่ดินสมัยใหม่ ชาวตะวันตกก็มีบทบาทมากยิ่งขึ้นตามไปด้วยในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการจับจองที่ดินหรือกรรมสิทธิ์ และปัญหาดังกล่าวมิได้เกิดจากชาวตะวันตกอย่างเดียว แต่อาจเกี่ยวเนื่องกับคนใต้บังคับ เช่น กรณีคดีที่ดินปี 1890 ระหว่างนายทาและแขกคนในบังคับฝรั่งเศสที่รับจ้างจองที่ดินไว้ แต่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจึงนำคดีนี้ไปฟ้องร้องต่อกงสุลใหญ่ฝรั่งเศส การไปอยู่ใต้บังคับตะวันตกกลายเป็นอภิสิทธิ์หนึ่ง จึงพบว่าคนในบังคับสยามไปพึ่งพาอำนาจของฝรั่งเศสในกรณีที่น่าไม่น้อย (ชัยยา โพธิ์แดง, 2528 : 58) (ไม่บอกสถานที่)

ในอีกด้านหนึ่งพบว่ารัฐสยามขยายอำนาจเข้าไปจัดการพื้นที่ในเมืองต่าง ๆ มากขึ้นเรื่อย ๆ หากสรุปสถานะและความสัมพันธ์ของเมืองต่าง ๆ ของสยามแล้ว อาจแบ่งเป็น 3 ระดับ นั่นคือ หัวเมืองชั้นใน, หัวเมืองชั้นนอก และหัวเมืองประเทศราชที่ส่งผลต่อการวางนโยบายจัดสร้างและปรับปรุงเมืองที่แตกต่างกันไป

ในช่วงแรกเป็นการปรับเปลี่ยนการจัดการปกครองของเหล่าหัวเมืองชั้นใน ปรากฏดังนี้ มณฑลปราจีนบุรี, นครราชสีมา (1893), มณฑลอีสาน (1894), พิษณุโลก (1894), นครชัยศรี, นครสวรรค์, ราชบุรี (1895), อุทัย, บุรพา, ชุมพร, นครศรีธรรมราช (1896) ไทรบุรี (1897) ภูเก็ต (1898) เพชรบูรณ์, อุตร (1899) (เดช : 128) การปกครองในภูมิภาคยังแบ่งออกเป็น 3 ด้านได้แก่ ด้านมหาดไทย ด้านการศาลและด้านการคลัง สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นอำนาจสำคัญสามประการที่รัฐใช้เป็นช่องทางในการควบคุมหัวเมืองนั้นๆ (เดช บุณนาค, อ้างแล้ว : 128-129, 140-145)

สมุหเทศาภิบาลได้ทำการเปลี่ยนสถานะของเจ้านายและขุนนางท้องถิ่นมาเป็นข้าราชการพลเรือนกินเงินเดือน จากเดิมที่พวกเขาอยู่ใน “ระบบกินเมือง” (Pornpun, Ibid. : 80-81) ที่พวกเจ้าเมืองจะได้รับส่วนแบ่ง

จากภาษีและการเกณฑ์แรงงาน นอกจากนั้นบ้านพักหรือจวนเจ้าเมืองอาจจะมีการส่งต่อสู่ลูกหลานที่ได้ตำแหน่ง หากเป็นเจ้าเมืองใหม่จะมีการสร้างหลังใหม่เอง ทำให้บางที่เมืองก็ย้ายไปตามที่ตั้งจวนหลังใหม่ การเปลี่ยนแปลงระบบกินเมืองมาสู่เงินเดือนนี้พบว่านำมาจากรายได้อย่างค่าธรรมเนียมศาล ภาษีซึ่งเป็นเงินสด เงินผูกปี้จากคนจีน ภาษีเครื่องอุปโภคบริโภค ภาษีขนส่งในประเทศ ภาษีการส่งสินค้าเข้าสินค้าออก ฯลฯ (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 132) การทำลายอิทธิพลของขุนนางท้องถิ่นมีกลไกสำคัญก็คือ การโยกย้ายข้าราชการข้ามท้องที่ เริ่มครั้งแรกในปี 1893 (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 134) ขณะที่ปี 1896 ได้มีหนังสือเวียนให้สร้างการปกครองที่มีรากฐานจากหน่วยที่เล็กที่สุดคือหมู่บ้าน โดยเร่งให้มีการเลือกกำนันและผู้ใหญ่บ้านที่ดึงเอาจากผู้อาวุโส และได้รับเปลี่ยนขุนนางชั้นผู้น้อยมาเป็นนายอำเภอ ซึ่งเขามีบทบาทต่อการตรวจตราหมู่ ข้อบังคับกฎหมาย และการเก็บภาษีเป็นหลัก (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 138-139) การประกาศ *พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ พ.ศ.2440* (ค.ศ.1897) จึงถือว่าเป็นการปรับปรุงจาก หนังสือเวียนปี 1896 ที่เพิ่มหน้าที่การประชุมของกำนัน สันนิษฐานว่า ส่วนหนึ่งได้อิทธิพลมาจากการปกครองหมู่เกาะอินเดียของเนเธอร์แลนด์ (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 150) ในปี 1899 มีการออก “ข้อบังคับปกครองหัวเมือง” เพื่อทำลายความอิสระในการปกครองของท้องถิ่นให้หมดสิ้นไป โดยเฉพาะการประกาศอย่างแข็งกร้าวว่า ตำแหน่งเจ้าเมืองไม่ใช่ตำแหน่งที่เป็นมรดกตกทอดกัน มีเพียงพระเจ้าแผ่นดินที่มีสิทธิแต่เพียงพระองค์เดียวในการแต่งตั้งเจ้าเมือง โดยให้อำนาจข้าราชการท้องถิ่นต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของสมุหเทศาภิบาล (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 146-147) นับได้ว่าการพัฒนาของกระทรวงมหาดไทยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงระบบใหม่ของการปกครองท้องถิ่น ที่เรียกกันตามสะดวกว่า “ระบบเทศาภิบาล” นั่นเอง (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 154)

สำหรับหัวเมืองชั้นนอกและประเทศราช มีการจำแนกว่า ทางภาคเหนือเป็น “ประเทศราชทางเหนือ” ขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และใต้ ถือเป็นหัวเมืองชั้นนอก ตั้งแต่ปี 1874-1892 มีความพยายามปรับเปลี่ยนโดยการส่งข้าหลวงประจำหัวเมืองไปประจำที่เชียงใหม่ เพื่อดูแล “ประเทศราชทางเหนือ” อันได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่และน่าน ส่วนข้าหลวงใหญ่ถูกส่งไปประจำที่อุดรธานี และอุบลราชธานีเพื่อดูแล “หัวเมืองชั้นนอก” ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี 1896 ข้าหลวง “หัวเมืองชั้นนอก” ทางภาคตะวันออกที่พระตะบอง ถูกเปลี่ยนเป็นสมุหเทศาภิบาล ประจำมณฑลบูรพา จะมีก็แต่หัวเมืองมลายูทั้งเจ็ดที่กระทรวงมหาดไทยยังไม่พอใจ เนื่องจากยังคงเป็นอิสระเหมือนระบบการปกครองแบบโบราณอยู่ (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 168) ความพยายามในระลอกที่สองในช่วงหลังเหตุการณ์ ร.ศ.112/พ.ศ.2436 แรงกระเพื่อมจากวิกฤตดังกล่าว ทำให้รัฐบาลสยามมุ่งมั่นที่จะรวบรวมสยามให้เป็นหนึ่งมากยิ่งขึ้น ทางเหนือพระยาทรงสุรเดช (อ้น บุนนาค) ข้าหลวงประจำหัวเมืองเชียงใหม่ จัดให้มีข้าหลวงไปประจำเมืองอย่างลำพูน แพร่ น่าน แม่ฮ่องสอน เชียงรายและเชียงขา ม อันเป็นเมืองชายขอบ ทั้งยังมีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการขึ้นในเชียงใหม่เพื่อฝึกเป็นเลขานุการข้าราชการส่วนกลางและท้องถิ่น กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่มณฑลอุดรพยายามทำให้หัวเมืองชั้นนอกมีลักษณะเหมือนกับ “หัวเมืองชั้นใน” โดยเรียกตำแหน่งต่าง ๆ ในการบริหารงานอย่างเดียวกันและให้มีตำแหน่ง ยศ และเกณฑ์ศักดินาเช่นเดียวกัน ในปี 1897 ขณะที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสานทำแบบเดียวกันในปี 1899 (เดช บุนนาค, อ้างแล้ว : 173-174)

ตลาดภายใน กับ การแทรกแซงของรัฐในพื้นที่เมือง

ในเขตที่ใกล้กับเมืองหลวง พบว่าตลาดเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจสำคัญรองลงมาจากกิจกรรมสินค้าส่งออก เนื่องจากตลาดเป็นพื้นที่กลางแลกเปลี่ยนสินค้าอุปโภคบริโภค ตลาดแบ่งเป็นตลาดตามตัวเมือง และตลาดในเขตชุมชน (มณฑล คงแถว, 2527: 125-126) สินค้านำเข้า สินค้าส่งออกจากหมู่บ้านและชุมชนอาศัยพื้นที่แห่งนี้สำหรับกระจายสินค้า นอกจากราษฎรท้องถิ่นแล้วอาจกล่าวได้ว่าคนจีนได้มีบทบาทในตลาดขึ้นด้วย จำนวนคนจีนในเขตเมืองน่าจะไม่น้อยพบว่ามีในปี 2446 ชาวจีนกระจายตัวอยู่ตามมณฑลต่าง ๆ ดังนี้ มณฑลปราจีนบุรี 35,912 คน, มณฑลราชบุรี 38,769 คน, มณฑลนครราชสีมา 33,992 คน, มณฑลภูเก็ต 32,408 คน, มณฑลกรุงเทพฯ 18,619 คน, มณฑลจันทบุรี 10,080 คน เป็นต้น (ภารดี มหาขันธ์ และนันท์ชญา มหาขันธ์, 2553 : 55) จำนวนมากได้ตั้งหลักแหล่งในย่านชุมชนริมน้ำและกลายเป็นย่านตลาดบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างอย่างนครชัยศรี สุพรรณบุรี (วารุณี โอสธามย์, 2547: 220) ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนอย่างแม่น้ำปิง แม่น้ำน่าน (ปลาย้อ ชนะนนท์, อ้างแล้ว : 42-50) แม่น้ำวัง (ชัยวัฒน์ ศุภกุลดิถี, 2541 : 33-38) ตลาดน่าจะก่อรายได้ให้เจ้าของเป็นอย่างดี จนรัฐเห็นว่าน่าจะหาผลประโยชน์ได้ จึงมีความพยายามเก็บค่าเช่าตลาดในทศวรรษ หรือการยึดตลาดเอกชนมาเป็นตลาดหลวง หรือการกล่าวถึงการสร้างตลาดและเก็บค่าเช่าเพื่อหวังเงินเอามาบำรุงท้องที่ แต่ในที่สุดรายได้ก็เก็บไปเข้าส่วนกลาง (Pompun, Ibid. : 212-215) ดังเห็นได้จากกรณีการซื้อขายของข้าวราชการมาเป็นตลาดหลวงที่ราชบุรี เมื่อปี 1897 (เพชรรุ้ง เทียนปวีโรจน์, 2558: 161)

พัฒนาการต่อมาของตลาดหลวงในต่างจังหวัด ในที่สุดได้กลายเป็นตลาดพระคลังข้างที่ในทศวรรษสุดท้ายของการครองราชย์ของรัชกาลที่ 5 ดังที่พบเห็นได้ในจังหวัดสงขลา นครศรีธรรมราช พัทลุง ราชบุรี เพชรบุรี นครปฐม อยุธยา อ่างทอง พิจิตร พิษณุโลก น่าน ฯลฯ ขณะที่เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นกลับถูกกีดกันออกจากการแข่งขันนี้ ดังตัวอย่างเช่น ที่เมืองพิจิตร ข้าหลวงวางแผนจะย้ายตลาดให้ไปอยู่ติดกับศูนย์ราชการโดยให้กรมการเมืองลงทุนสร้างตลาด แต่ถูกสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพห้ามไว้เนื่องจากขัดข้อบังคับของกระทรวงมหาดไทย เมื่อปี 1899 ที่ละเอียดยกพบว่า ข้าหลวงที่ถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ กับเจ้าหน้าที่ได้ลงทุนสร้างตลาดในปี 1897 แต่เมื่อรัฐบาลตรวจพบก็จึงสั่งห้ามและต้องขายตลาดให้กับกรมพระคลังข้างที่แทน (Pompun, Ibid. : 222-225)

นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์จากตลาดท้องที่ (provincial markets) ในบางแห่งยังได้เปลี่ยนไปสู่มือของเอกชน ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ทำให้จุดประสงค์ดั้งเดิมของการปรับปรุงตลาดจึงเปลี่ยนไป นั่นคือ ค่าเช่าของตลาดรัฐบาลที่หวังจะนำมาบำรุงเมืองไม่มีอยู่อีกต่อไปเมื่อตลาดหลวงกลายเป็นตลาดพระคลังข้างที่ และตลาดเอกชนที่ผู้ได้กรรมสิทธิ์เป็นคนนอกพื้นที่ที่มาจากส่วนกลาง ในทางตรงกันข้ามผู้ประกอบการในท้องถิ่นที่จำต้องส่งมอบตลาดให้กับรัฐบาลหลังจากหมดสัญญา ทำให้คนนอกเหล่านี้สามารถครองตลาดได้อย่างถาวรในฐานะกรรมสิทธิ์ส่วนตัว (Pompun, Ibid. : 226-228)

กระนั้นนโยบายลงทุนตลาดมักไม่ค่อยประสบความสำเร็จนัก เมื่อตลาดหลวงหรือตึกแถวตกเป็นของรัฐบาลก็ไม่สามารถจะดูแลให้สวยงามได้เหมือนเอกชน (Pompun, Ibid. : 220-221) แม้การพัฒนาตลาดในที่สุดจะไม่สามารถก่อรายได้เพื่อมาบำรุงเมืองอย่างที่ตั้งใจ แต่ตลาดใหม่ไม่เพียงจะสร้างสภาพที่ดีกว่าและมีลักษณะ

คงทนถาวรกว่า มันยังถูกวางทำเลอย่างใส่ใจถึงศักยภาพทางเศรษฐกิจและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของเมือง อาคารตลาดใหม่ยังขยายตัวการตั้งถิ่นฐานไปตามถนนและเชื่อมกับศูนย์กลางเมือง ด้วยอำนาจในการย้ายทำเลของบ่อนที่กำหนดทำเลของตลาดทำให้รัฐบาลกำหนดทิศทางของเมืองได้ ตัวอย่างเช่นตลาดหัวรอที่อยู่ริยาที่เคยเป็นตลาดน้ำที่กว้างขวางจากห้องแถว 20 หลังริมน้ำในปี 1897 ได้ขยายตัวเป็น 200 หลังในปี 1899 และกลายเป็นตลาดพระคลังข้างที่ในปี 1915 ในฐานะตลาดถาวรที่มีการค้าขายทั้งวันในภาพลักษณ์ใหม่ รัฐบาลได้พัฒนาตลาดทั้งตลาดหลวงและตลาดพระคลังข้างที่เป็นต้นแบบสำหรับตลาดในท้องที่ต่าง ๆ ด้วยห้องแถวที่หนาแน่นในตลาด หลังคาขนาดใหญ่คลุมแผงอาหารสด และการวางตำแหน่งโรงบ่อนไวใกล้กัน ทำให้เกิดรูปแบบที่ต่างจากตลาดชั่วคราวที่เคยทำกันมา นอกจากนั้นตลาดยังได้รับการซ่อมบำรุงจากแรงงานนักโทษ ดังนั้นตลาดจึงมีลักษณะร่วมกันทั่วประเทศ เช่นตลาดที่สมุทรสงครามในปี 1898 (Pornpun, Ibid. : 226-228)

การก่อสร้างและบำรุงพื้นที่สาธารณะท้องที่

ต่อเนื่องจากตลาดก็คือ การจัดการความสะอาดและความเรียบร้อยบนท้องถนน สิ่งเหล่านี้ก็เป็นแนวคิดที่มาจากการจัดการเมืองสมัยใหม่ (Chittawadi Chitrabongs, 2010) แม้จะมีความพยายามสร้างหน่วยดูแลพื้นที่ในระดับเมืองอย่างสุขาภิบาลขึ้น แต่พบว่า มิได้เกิดขึ้นในทุกหัวเมือง มีเพียงแต่หัวเมืองสำคัญที่ประกาศจัดตั้งขึ้นโดยเฉพาะในเขตใกล้กรุงเทพฯ นอกจากสุขาภิบาลกรุงเทพฯ และสุขาภิบาลตำบลท่าฉลอมแล้ว ยังมีการตั้งสุขาภิบาลต่อมาอีก 13 แห่ง¹ ได้แก่ ต.โพกลาง นครราชสีมา (1908) สุขาภิบาลเมืองจันทบุรี (1908) สุขาภิบาลเมืองสงขลา (1909) สุขาภิบาลเมืองชลบุรี (1909) สุขาภิบาลเมืองพิไชย (1910) สุขาภิบาลเมืองนครศรีธรรมราช (1910) สุขาภิบาลเมืองนครปฐม (1910) สุขาภิบาลเมืองภูเก็ต (1911) สุขาภิบาลเมืองเชียงใหม่ (1912) สุขาภิบาลเมืองราชบุรี (1915) สุขาภิบาลเมืองพิษณุโลก (1915) สุขาภิบาลเมืองนครสวรรค์ (1915) (เมธีพัชญ์ จงวโรทัย, 2549 , สุวัสดิ โภชนพันธุ์, : 23)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสนอว่า 3 เรื่องสำคัญเกี่ยวกับงานโยธา (public works) ในท้องที่คือการสร้างถนนและทางเกวียน, การปรับปรุงทางน้ำ และการสร้างความสวยงามให้กับเมือง (Pornpun, Ibid. : 340-341) ด้วยต้องการความรู้สมัยใหม่จึงต้องออกไปแสวงหาขั้วเมืองอาณานิคมของบริติช ดังที่ข้าหลวงถูกส่งไปดูงานที่พม่าเกี่ยวกับการปรับปรุงสภาพทางกายภาพของเมือง บางส่วนก็ไปดูงานป็นังและสิงคโปร์ (Pornpun, Ibid.: 333-334)

อย่างไรก็ตามการสร้างและบำรุงรักษาถนนเป็นภารกิจที่ต้องใช้ทรัพยากรไม่น้อย ในสภาพภูมิอากาศที่มีมรสุมในทุกปี การกัดเซาะของน้ำ การท่วมขังเนื่องจากการไม่ระบายมีผลต่อคุณภาพของถนน จึงพบว่ามีกรขุดริตแรงงานและเงินตราต่างกรรมต่างวาระกันเพื่อซ่อมบำรุง เช่น การที่รัชกาลที่ 4 ทรงออกประกาศบอกบุญในการบริจาคเงินและอิฐในการสร้างสะพานและถนน (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2404, 2511 : 208) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ยังช่วยหาทุนในการปรับปรุงสภาพทางกายภาพ เช่น การให้เงินยืม 8,000

¹ สุวัสดิ โภชนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน, น.23

บาทจากกระทรวงการคลังเพื่อลงทุนสร้างตลาดรัฐบาล, บ่อน และสำนักงานสรรพากร เพื่อให้ได้เงินบำรุงเมือง (Pompun, Ibid. : 339-340) เดิมนั้นหวังว่าจะได้เงินจากตลาดมาบำรุงท้องที่ในกรณีดังกล่าว และที่น่าสนใจพบว่ามีภาษีประเภทหนึ่งชื่อว่า "ภาษีบำรุงถนน" เป็นเงินที่เรียกเก็บจากโสเภณี แต่พบว่าเมื่อภาษีลักษณะนี้ขยายไปทั่วประเทศรายได้เหล่านี้ก็กลับไปสู่เมืองหลวงและไม่ได้ใช้สำหรับบำรุงถนนอีกต่อไป (Pompun, Ibid. : 329)

แต่ในที่สุดแล้ว ทรัพยากรหนึ่งที่ตกค้างมาจากระบบมุลนายเดิมนั้นคือ แรงงานราษฎร รัฐใช้วิธีที่อิงกับความเชื่อทางศาสนานั้นคือการ "บอกบุญ" และ "ขอแรง" แนวคิดดังกล่าวถูกนำมาใช้แทนการ "เกณฑ์แรง" แบบเดิม สิ่งที่ต้องยกยาคือ เมืองงานแล้วเสร็จก็มีพระสงฆ์มาสดมภ์ให้พรตัวอย่างเช่น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชฯ ขอให้เจ้าอาวาสวัดฉลองขอแรงชาวบ้านบ้านนาบอน ในมณฑลภูเก็ตให้ช่วยสร้างถนนโดยไม่จ่ายเงิน เช่นเดียวกับที่เจ้าอาวาสจำนวนมากในอีสานร่วมกับเจ้าหน้าที่จัดการแรงงานสำหรับสร้างสะพานและถนน วิธีการใช้ให้พระสงฆ์เข้ามาเกลี้ยกล่อมเช่นนี้พบว่าตัดปัญหาการบ่นหรือไม่พอใจไปได้ในระดับหนึ่ง (Pompun, Ibid. : 356) กระนั้นปัญหาความไม่พอใจมักจะเกิดขึ้นในดินแดนห่างไกลที่เคยเป็นประเทศราชดังที่พบข้อร้องเรียนที่มากกว่าบริเวณที่เคยเป็นหัวเมืองชั้นใน (Pompun, Ibid. : 357) นอกจากอิงกับพุทธศาสนาแล้ว การสร้างถนน สะพาน และศาลาริมทางยังอิงกับการสร้างเพื่อถวายพระราชกุศลอย่างแพร่หลายในทศวรรษ 1910 (Pinyapan Potjanalawan, 2016) ในมุมมองของชาวตะวันตกเกี่ยวกับการใช้แรงเกณฑ์ จากบทความที่ตีพิมพ์ในปี 1893 แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านถูกห้ามออกจากหมู่บ้านเพื่อทำงานอื่น ทำให้เป็นไปได้ที่ชาวต่างชาติจะจ้างคนจากหมู่บ้าน แรงกดดันจากภายนอกเช่นนี้ส่งผลต่อการเกณฑ์แรงงานในอดีตรัฐประเทศราช การต่อต้านเริ่มมากขึ้นจนรัฐบาลต้องหยุดการเกณฑ์แรงงานและงานโยธาในมณฑลปัตตานี ในปี 1903 (Pompun, Ibid. : 358) กระนั้นการใช้แรงเกณฑ์เพื่องานโยธากราษฎร ยังมีการสร้างแรงจูงใจด้วยวิธีอื่นอีกเช่น ในมณฑลนครศรีธรรมราชเสนอที่ดินสองฝั่งคลองที่เชื่อมปากพ่องกับศูนย์กลางเมือง สำหรับผู้ที่ช่วยขุดคลองนั้น ไม่น่าประหลาดใจที่โครงการนี้สำเร็จและเป็นไปอย่างรวดเร็ว เช่นเดียวกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์ที่มอบที่ดินสองฝั่งถนนให้กับประชาชนผู้ช่วยสร้างถนน (Pompun, Ibid. : 355-356)

การสร้างตลาดและถนน จึงเป็นพันธกิจที่สำคัญเช่นเดียวกับการสร้างอาคารราชการอันเป็นศูนย์กลางการปกครองที่จะเอื้อให้ระบบการเดินทางขนส่ง การค้าขายมีความสะดวก เช่นเดียวกับการปกครอง สำนวณและสอดส่อง พื้นฐานนี้นำไปสู่ความพยายามสร้างระบบเพื่อดูแลเมืองอย่างสุขาภิบาลมาในที่สุด อย่างไรก็ตาม ระบบดังกล่าวไม่ได้ครอบคลุมทั่วประเทศทั้งยังไม่ได้มีลักษณะที่เป็นตัวแทนของเมืองแบบประชาธิปไตยแบบเทศบาลในทศวรรษ 2470

การเดินทาง สำนวณตรวจตราและสอดส่อง

สำหรับการบริหารจัดการเมืองสมัยใหม่แล้ว การเข้าไปควบคุมด้วยเทคโนโลยีการปกครองและการเดินทางสมัยใหม่ มีความจำเป็นอย่างยิ่ง เพื่อการตรวจตราและสอดส่อง โดยเฉพาะเมื่อเกิดเหตุความไม่สงบ การจลาจลในหัวเมืองอย่างที่เกิดขึ้นในทศวรรษ 1900 มาก่อนทั้งในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอีสาน

ก่อนที่สยามจะมีโครงข่ายรถไฟที่ครอบคลุมมณฑลต่าง ๆ ในทศวรรษ 1920 การเดินทางไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ ยังเป็นเรื่องที่ไม่สะดวกนัก แม้จะมีเรือกลไฟเปิดบริการแล้วในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ก็ตาม จากตารางที่ 1 จะพบว่าภูมิภาคที่ใช้เวลาเดินทางมากที่สุด คือ มณฑลอุบล การเดินทางหน้าฝนใช้เวลา 42 วัน ส่วนหน้าแล้งใช้เวลา 31 วัน อันเนื่องมาจากการเดินทางสัมพันธ์กับการใช้เส้นทางบกมากทำให้หน้าฝนมีอุปสรรคมากกว่าหน้าแล้ง เทียบกับมณฑลพายัพ การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปเชียงใหม่ในหน้าฝนใช้เวลา 22 วัน ขณะที่หน้าแล้งใช้เวลามากกว่าเกือบครึ่งหนึ่งคือ 42 วัน ภูมิภาคที่ดูเหมือนจะห่างไกลกรุงเทพฯ อย่างหัวเมืองทางใต้ กลับใช้เวลาสั้นมาก การเดินทางไปปัตตานีใช้เวลาเพียง 7 วันเท่านั้น ด้วยการใช้เรือกลไฟ

ตารางที่ 1 ตารางเวลาที่ใช้เดินทางและระยะทางจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ปี 1890

เมือง	ระยะทาง (กม.)	หน้าฝน เวลาที่ ใช้ (วัน)	วิธีการ เดินทาง	ระยะทาง (กม.)	หน้าแล้ง เวลาที่ ใช้ (วัน)	วิธีการ เดินทาง	หมายเหตุ
แม่สาย	1,093	37	S N L	1,036	54	S N L	หน้าฝน L จาก เชียงใหม่ หน้าแล้ง L จากตาก
เชียงราย	1,033	33	S N L	976	50	S N L	หน้าฝน L จาก เชียงใหม่ หน้าแล้ง L จากตาก
เชียงใหม่	851	22	S N	794	42	S N L	หน้าฝน N จาก ตาก หน้าแล้ง L จากตาก
ปากน้ำโพ	323	5	S	323	15	S N	หน้าแล้ง N จาก อ่างทอง
พิษณุโลก	531	9	S	531	29	S N	หน้าแล้ง N จาก อ่างทอง
ตาก	529	9	S	529	29	S N	หน้าแล้ง N จาก อ่างทอง
กาญจนบุรี	122	5	N L N	122	5	N L N	ผ่านคลองมหา สวัสดิ์ L จาก นครปฐมผ่านน้ำ แม่กลอง

ตารางที่ 1 ตารางเวลาที่ใช้เดินทางและระยะทางจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ปี 1890 (ต่อ)

เมือง	หน้าฝน			หน้าแล้ง			หมายเหตุ
	ระยะทาง (กม.)	เวลาที่ ใช้ (วัน)	วิธีการ เดินทาง	ระยะทาง (กม.)	เวลาที่ ใช้ (วัน)	วิธีการ เดินทาง	
สระบุรี	159	2	S	159	2	S	ผ่านแม่น้ำ เจ้าพระยาและป่า สัก
โคราช	311	27	S L	311	15	S L	L จากสระบุรี
อุบลราชธานี	796	42	S L N	637	31	S L	หน้าฝน N จาก โคราช หน้าแล้ง L จากโคราช
อรัญประเทศ	425	10	S N L	420	9	S L	หน้าฝน L จาก กบินทร์บุรี หน้าแล้ง L จาก ปราจีนบุรี
นครศรีธรรมราช	780	5	S	780	5	S	เลียบชายฝั่ง
ตรัง	2,623	9	S	2,623	9	S	ผ่านสิงคโปร์และ ปีนัง
ปัตตานี	1,055	7	S	1,055	7	S	เลียบชายฝั่ง

ปรับปรุงจากตาราง 6-1 ใน Kakizaki Ichiro. *Laying the Tracks : The Thai Economy and its Railways 1885-1935* (Kyoto: Kyoto University Press), 2005, p.156

หมายเหตุ

S หมายถึง การเดินทางด้วยเรือกลไฟ

N หมายถึง การเดินทางด้วยเรือพาย, เรือแจว และเรือหางเมงปองแบบดั้งเดิม

L หมายถึง การเดินทางด้วยเส้นทางบก (การเดินทางเท้าและแรงงานสัตว์)

กระนั้นเมื่อเทียบกับอดีตที่ผ่านมา เรือกลไฟได้ช่วยย่นระยะเวลาการเดินทางในบางจุด ทำให้การตรวจตราและสำรวจของเจ้านายและข้าราชการสยามในท้องที่ต่าง ๆ นั้นสะดวกขึ้นไปด้วย ผู้ที่มีความโดดเด่นจนมีความเป็นต้นแบบในการตรวจราชการหัวเมืองก็คือสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ บทความของวุฒิชัย มูลศิลป์ แสดงให้เห็นบทบาทการตรวจราชการดังกล่าวที่น่าสนใจก็คือ การตรวจราชการในปี 1892 รวม 79 วัน ตามเมืองสำคัญตอนกลางของประเทศ ได้แก่ นครสวรรค์ พิษณุโลก อุตรดิตถ์ สุโขทัย พิจิตร กำแพงเพชร ตาก อ่างทอง

สุพรรณบุรี ทำให้พบว่า ยังมีหลายแห่งยังใช้ระบบกินเมืองอยู่ และต้องการให้มีที่ทำการหรือศาลากลางเป็นที่ประจำ ไม่ใช่ย้ายไปตามบ้านหรือ จวนของเจ้าเมือง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2555 : 11-12)

หลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ.116 (ค.ศ.1897) และข้อบังคับแล้ว ปี 1898 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองหลายครั้ง ต่อเนื่องกัน คือ (1) ตรวจราชการมณฑลชุมพรและนครศรีธรรมราช ระหว่างเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน (2) ตรวจราชการ มณฑลกรุงเก่า, นครไชยศรี, และราชบุรี ระหว่างเดือนสิงหาคม (3) ตรวจราชการ มณฑลกรุงเก่า, นครสวรรค์, พิจิตร, พิษณุโลก ระหว่างเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน (วุฒิชัย : 16-17)

ด้วยการเดินทางที่สะดวกสบายขึ้นทำให้การส่งข้าหลวงและข้าราชการสยามไปสอดส่อง ตรวจตราได้ง่ายขึ้นด้วย ทั้งในช่วงสงบและช่วงเกิดจลาจล เมื่อเทียบกับการปราบฮ่อในปลายทศวรรษ 1870 กับการปราบ “กบฏเงี้ยว” ในมณฑลพายัพ และ “กบฏผีบุญ” ในเขตลุ่มน้ำโขง-ชี-มูล เมื่อทศวรรษ 1900อย่างหลังถือเป็นภัยคุกคามต่อรัฐสยามมากกว่า เนื่องจากการต่อต้านอำนาจรัฐที่สยามเพิ่งเข้าไปจัดการเปลี่ยนสถานะหัวเมืองเหล่านั้นและตัดผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจ ขั้วยังเกิดผลกระทบไปอย่างกว้างขวางสู่คนระดับล่างด้วย นอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว ยังมีผู้ร่วมตรวจราชการ เช่น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เสด็จตรวจราชการที่เมืองนครราชสีมา เมื่อเดือน มกราคม 1903 เป็นเวลา 15 วัน, กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงพิเศษจัดการราชการฯ ตรวจและจัดการกรมมณฑลปราจีนบุรี ปี 1900 พระวิจิตรวราสสน์ (ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลาและพัทลุง เมื่อปี 1896

นอกจากนั้นไม่ใช่เรื่องแปลกที่การเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ของชนชั้นสูงไปยังดินแดนต่าง ๆ มีมากขึ้นกว่าแต่เดิม เช่น การเสด็จพระราชดำเนินของรัชกาลที่ 5 ไปหัวเมืองปักษ์ใต้ 7 ครั้งตั้งแต่ปี 1888-1901 (อุทยานการเรียนรู้ สังกัดสำนักงานบริหารและพัฒนาองค์ความรู้ (องค์การมหาชน)) การเสด็จหัวเมืองเหนือ ปี 1901 (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2465) ที่ป็นรู้จักกันดีก็คือการเสด็จประพาสต้นของรัชกาลที่ 5 ในปี 1904 (วรรณศิลป์ พีรพันธุ์, 2553 : 13-28) ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างและบริเวณใกล้เคียงในช่วงที่รัชกาลที่ 6 ยังทรงเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็ได้เสด็จไปยังหัวเมืองเช่นกัน นั่นคือ มณฑลพายัพในปี 1905 พร้อมกับทรงมีผลงาน *ลิลิตพายัพ* อีกสี่ปีต่อมา พระองค์ยังเสด็จหัวเมืองปักษ์ใต้ปี 1909 และทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง *จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.128 (พระมงกุฎเกล้าฯ กับหัวเมืองปักษ์ใต้, 2554)* การเข้าถึงหัวเมืองต่าง ๆ ทางกายภาพจึงทำให้ชนชั้นสูงเหล่านั้นรับรู้สภาพปัญหาและโอกาสของเมืองต่าง ๆ อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น

องค์ความรู้และการจัดการเมืองสมัยใหม่

ความรู้เกี่ยวกับเรื่องเมืองสมัยใหม่ เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามพยายามสร้างขึ้นมาจากฐานความรู้แบบจารีตโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ การจัดแบ่งหน่วยการปกครองเป็นลำดับชั้นของมณฑล จังหวัด และอำเภอ มีฐานอยู่กับความเป็นเมือง การจัดการเมืองสมัยใหม่นั้นมีความซับซ้อนและเกี่ยวเนื่องกับประเด็นที่หลายหลายสะท้อนผ่านกฎหมาย หรือระเบียบต่าง ๆ เช่น กฎหมายด้านสุขาภิบาล การกำจัดขยะ

มูลฝอย การกำจัดผักตบชวา การฉาปนกิจศพ ฯลฯ แต่ด้วยเนื้อที่จำกัดจะทำการอภิปรายเกี่ยวกับกฎหมายเกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่นเป็นหลัก จาก พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่น ร.ศ.116 จะมีการนิยามให้อธิบายหน่วยตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ตำบล มาถึงเพียงอำเภอ ไม่ได้กล่าวถึงจังหวัด หรือมณฑลที่แน่ชัด อาจเป็นได้ว่า อำเภอเป็นหน่วยควบคุม ตรวจสอบในระดับท้องถิ่นได้ในขอบเขตที่ไม่ใหญ่เกินไปถึงระดับจังหวัดจนไม่สามารถดูแลได้อย่างทั่วถึง และไม่เล็กเกินไปถึงขนาดตำบลจนต้องใช้ข้าราชการจำนวนมหาศาล จึงพบว่ามีพยายามจัดระเบียบอำเภอทั้งในด้านกายภาพ และการสร้างกฎเกณฑ์เกี่ยวกับชื่อของอำเภอปรากฏอยู่ราชกิจจานุเบกษาอย่างกระจัดกระจาย จนกระทั่งมีการปรับแก้กฎหมายอีกครั้งเป็น พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่น พ.ศ. 2457 (ค.ศ.1914) อำเภอก็ยังเป็นหน่วยการปกครองที่รัฐให้ความสำคัญ

ในปีเดียวกันได้มีการอธิบายถึง "ลักษณะที่จะขนานนามอำเภอได้" อย่างรวบยอด แบ่งเป็น 3 ลักษณะนั้นคือ (ราชกิจจานุเบกษา, 2457 : 928-931)

- 1) การเรียกชื่ออำเภอตามชื่อตำบลที่ตั้งที่ว่าอำเภอ เช่น อำเภอบ้านโป่ง, อำเภอโพธาราม เมืองราชบุรี กรณีนี้หากเป็นตำบลไม่รู้จักแพร่หลายแก่คนนอกท้องถิ่นจะ "ลำบากในการปกครอง" เพราะผู้อื่นจะไม่ทราบที่ตั้ง

- 2) การเรียกตามนามของท้องถิ่นที่มีใน "ทำเนียบโบราณ" เช่น อำเภอเมืองอินทร์บุรี, อำเภอเมืองพรหมบุรี ในมณฑลกรุงเก่า อาศัยว่าอำเภอทั้งสองเคยเป็นเมืองมาก่อน

- 3) นำชื่อตำบลสำคัญในท้องถิ่นที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร เช่น อำเภอพระพุทธบาทในมณฑลกรุงเก่า อำเภอพระแท่น ในมณฑลราชบุรีทั้งที่ว่าการอำเภอมีได้ตั้งอยู่ในบริเวณดังกล่าว

ดังนั้นปัญหาที่พบคือ หากเรียกชื่อต่างจากพงศาวดารจะทำให้ลำบากต่อการศึกษาพงศาวดาร ดังนั้นเมื่อตรวจสอบหลักฐานแล้วพบว่าชื่ออำเภอในลักษณะแรกอาจจะถูกเปลี่ยนมาเป็นลักษณะที่ 2 หรือ 3 เช่น อำเภอเมืองสมุทรสาคร ในมณฑลอุดร เมื่อทราบว่าอำเภอนี้เป็นแห่งเดียวกับหนองบัวลำภูอันปรากฏในพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ก็ให้เปลี่ยนนามอำเภอเป็นหนองบัวลำภูเสียเมื่อปี 1912 เป็นต้น ซึ่งเกณฑ์เช่นนี้จะถูกนำมาใช้กับอีกหลายแห่ง

ส่วนในประกาศอีกฉบับหนึ่ง (ราชกิจจานุเบกษา, 2459 : 53) อธิบายย้อนกลับไปแล้วเมื่อครั้งจัดตั้งมณฑลนั้น มีเทศาภิบาลเป็นหัวหน้าบังคับบัญชาเหนือผู้ว่าราชการเมือง เมื่อจัดระเบียบไปทั่วพระราชอาณาจักร พบว่าเมืองที่เล็กมีผู้คนเบาบางก็ให้ยุบลงเป็นอำเภอบ้าง รวมทั้งที่หลายเมืองเป็นเมืองเดียวกันบ้าง "คงไว้เป็นเมืองแต่เฉพาะที่มีลักษณะภูมิประเทศอันเหมาะแก่การปกครอง" แสดงให้เห็นว่าความเป็นเมือง จังหวัด อำเภอยังมีความคลุมเครือและทับซ้อนกันอยู่จึงได้มีการเปลี่ยนคำว่า "เมือง" เป็น "จังหวัด" นั่นทำให้ต้องเปลี่ยนจากการใช้ "ผู้ว่าราชการเมือง" เป็น "ผู้ว่าราชการจังหวัด"

ที่น่าสนใจก็คือ คำว่า "เมือง" ให้ใช้กับตำบลที่อาณาประชาราษฎร์ได้เคยเรียกมานานแล้วว่าเมือง หรือในเขตกำแพงเมือง เช่น เมืองพิษณุโลก หมายถึง "ตำบลที่อยู่ภายในกำแพงเมือง" หรือ "ติดต่อกับกำแพงเมือง" เท่านั้น ส่วนตำบลอื่น ๆ ที่มีได้มีหมู่บ้านติดต่อกับ ตำบลเมืองพิษณุโลก ถึงแม้จะอยู่ในเขตอำเภอพิษณุโลก ก็ไม่เรียกว่าเมืองพิษณุโลก ให้เรียกรวมตามนามตำบลเดิม หรือเมืองไชยาก็ใช้เรียกสำหรับตำบลเวียงอันเป็นที่ตั้งเมืองไชย

ยาเก่า ส่วนตำบลพุมเรียงที่อยู่ในเขตอำเภอเมืองไชย ยังคงเรียกว่าตำบลพุมเรียง เป็นต้น ส่วนอำเภอที่เคยเรียกว่าอำเภอเมืองอยู่เดิม และอำเภออื่น ๆ ให้ใช้นามตำบลการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้สัมพันธ์กับระบบคมนาคมขนส่งที่ดีขึ้นอย่างมากด้วยรถไฟที่ขยายพื้นที่ไปสู่ส่วนหลายๆ ของประเทศได้แล้ว

ปีต่อมา ได้มีการประกาศบัญชีรายชื่ออำเภอที่มีการเปลี่ยนแปลงหรือคงเดิมตามเกณฑ์ที่ได้ประกาศไปแล้ว นั้นทำให้เขตอำเภอเมืองของจังหวัดมีการตั้งชื่ออำเภอ 2 แบบ แบบแรกก็คือ เป็นชื่ออำเภอเมืองแล้วตามด้วยชื่อจังหวัด กับ อีกแบบก็คือ การใช้ชื่ออำเภอตามประวัติศาสตร์ (ราชกิจจานุเบกษา, 2460 : 40-68) สังเกตได้จากตารางที่ 2

ตารางที่ 2 แสดงชื่ออำเภอศูนย์กลางของจังหวัดที่เปลี่ยนไปใช้ชื่อที่มีความเชื่อมโยงทาง ประวัติศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ. 2459

ที่	จังหวัด	ชื่ออำเภอที่เปลี่ยน	ที่	จังหวัด	ชื่ออำเภอที่เปลี่ยน
A	มณฑลกรุงเก่า		H	มณฑลนครไชยศรี	
1	สระบุรี	อำเภอปากเพรียว	24	สุพรรณบุรี	อำเภอท่าพี่เลี้ยง
2	อ่างทอง	อำเภอบางแก้ว	I	มณฑลราชบุรี	
3	สิงห์บุรี	อำเภอบางพุทรา	25	เพชรบุรี	อำเภอคลองกระแซง
4	ชัยภูมิบุรี	อำเภอวังสิด	26	สมุทรสงคราม	อำเภอบ้านปรก
5	ประทุมธานี	อำเภอบางกระดี่	27	ประจวบคีรีขันธ์	อำเภอเกาะหลัก
B	มณฑลพิษณุโลก		J	มณฑลภูเก็ต	
6	พิจิตร	อำเภอท่าหลวง	28	ภูเก็ต	อำเภอทุ่งคา
7	อุดรดิฐ	อำเภอบางโพ	29	ระนอง	อำเภอเขานิวศน์
8	สวรรคโลก	อำเภอวังไม้ขร	30	พังงา	อำเภอท้ายช้าง
9	สุโขทัย	อำเภอธานี	31	สตูล	อำเภอมำบัง
10	หล่มสักดี	อำเภอวัดป่า	32	ตรัง	อำเภอกันตัง
C	มณฑลปราจีนบุรี		33	กระบี่	อำเภอปากน้ำ
11	ชลบุรี	อำเภอบางปลาสร้อย	K	มณฑลอุดร	
12	นครนายก	อำเภอวังกระโจม	34	อุดร	อำเภอหมากแข้ง
D	มณฑลนครสวรรค์		35	หนองคาย	อำเภอมีชัย
13	นครสวรรค์	อำเภอปากน้ำโพ	36	นครพนม	อำเภอหนองบึก
14	ไชยนาท	อำเภอบ้านกล้วย	37	ขอนแก่น	อำเภอพระลับ
15	ตาก	อำเภอระแหง	38	สกลนคร	อำเภอธาตุเชิงชุม
16	อุทัยธานี	อำเภอน้ำซึม	39	เลย	อำเภอภูดบอง

ตารางที่ 2 แสดงชื่ออำเภอศูนย์กลางของจังหวัดที่เปลี่ยนไปใช้ชื่อที่มีความเชื่อมโยงทาง ประวัติศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ. 2459 (ต่อ)

ที่	จังหวัด	ชื่ออำเภอที่เปลี่ยน	ที่	จังหวัด	ชื่ออำเภอที่เปลี่ยน
<i>E</i>	<i>มณฑลสุราษฎร์</i>		<i>L</i>	<i>มณฑลร้อยเอ็จ</i>	
17	สุราษฎร์ธานี	อำเภอบ้านดอน	40	มหาสารคาม	อำเภอดลาด
18	ชุมพร	อำเภอท่าตะเภา	41	กาฬสินธุ์	อำเภอหลุบ
<i>F</i>	<i>มณฑลปัตตานี</i>		<i>M</i>	<i>มณฑลอุบล</i>	
19	ปัตตานี	อำเภอสบรัง	42	อุทัยธานี	อำเภอห้วยเหนือ
20	สายบุรี	อำเภอตะบูลัน	<i>N</i>	<i>มณฑลจันทบุรี</i>	
21	ยะลา	อำเภอเสตง	43	ตราด	อำเภอบางพระ
22	นราธิวาส	อำเภอบางนรา	44	ระยอง	อำเภอท่าประดู่
<i>G</i>	<i>มณฑลนครราชสีมา</i>				
23	พัทลุง	อำเภอลำปำ			

ที่น่าสังเกตคือ จังหวัดใน 3 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา, มณฑลพายัพ และมณฑลมหาสารคาม (แยกออกมาจากมณฑลพายัพเดิม) ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลย ต่างก็ใช้ชื่ออำเภอเมืองตามชื่อจังหวัดทั้งสิ้น บางอำเภอเคยมีคำว่า “เมือง” นำหน้ามาก่อนแต่ถูกตัดออก ได้แก่ อำเภอเมืองเทิง เป็น อำเภอเทิง (เชียงใหม่), อำเภอเมืองพาน เป็น อำเภอพาน (เชียงใหม่), อำเภอเมืองสอง เป็น อำเภอบ้านกลาง (แพร่), อำเภอเมืองลี เป็น อำเภอลี (ลำพูน) อำเภอเมืองศีร์ษะเกษ เป็น อำเภอศีร์ษะเกษ (อุบล), อำเภอเมืองพล เป็น อำเภอพล (ขอนแก่น), อำเภอเมืองเก่า เป็น อำเภอมะกูด (ปัตตานี)

ในทางตรงกันข้ามบางแห่งเพิ่มคำว่า “เมือง” เข้าไป เช่น อำเภอพิมาย เป็น อำเภอเมืองพิมาย (นครราชสีมา) ซึ่งอาจหมายถึงการกลับมาให้ความสำคัญของเมืองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งในโครงประวัติศาสตร์ชาติ บางจังหวัดมีอำเภอเมืองที่ไม่ใช่ตัวจังหวัดซ้อนกันอยู่ ก็แสดงถึงการดำรงอยู่ของเมืองที่เคยมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เช่นในจังหวัดลำปางที่มีทั้งอำเภอเมืองงาว, อำเภอเมืองสอง, อำเภอเมืองเถิน หลายอำเภอก็ถูกเปลี่ยนชื่อเพื่อให้สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์แต่เดิม เช่น อำเภอพระราชวัง เปลี่ยนเป็น อำเภอบางปิ่น (กรุงเทพฯ), อำเภอพระพุทธบาท เป็น อำเภอหนองโดน (สระบุรี), อำเภอเกยไชย เป็น อำเภอชุมแสง (นครสวรรค์), กิ่งแม่สอด เป็น กิ่งแม่ระมาศ (ตาก) เป็นต้น

ดังนั้น คำว่า เมือง จึงมีความหมายที่ตายตัวมากขึ้น จากที่เคยมีความคลุมเครือหลังจากที่รัฐพยายามสถาปนาหน่วยการปกครองใหม่อย่าง “จังหวัด” และ “อำเภอ” ขึ้นมา

โครงข่ายรถไฟ กับกลการสอดส่องและสำรวจเมืองในทศวรรษ 1910 ต่อ 1920

เส้นทางรถไฟที่เปิดใช้ในสายต่าง ๆ ททยอยเปิดตั้งแต่ทศวรรษ 1900 เป็นต้นมาและมามากในช่วงทศวรรษ 1910 ต่อทศวรรษ 1920 (Kakizaki, 2005 : 106) ได้แก่ สายเหนือ คือ ปากน้ำโพ (1905) แม่พุกเด่นชัย (1911) ลำปาง (1916) เชียงใหม่ (1921), สายโคราช คือ อยุธยา (1897) โคราช (1900), สายอุบล คือ บุรีรัมย์ (1925) อุบลราชธานี (1930), สายใต้ คือ หัวหิน (1914) พัทลุง (1914) สงขลา (1914) นครศรีธรรมราช (1914) สุโขทัย (1921) การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้การเข้าถึงพื้นที่ทางกายภาพได้มีการเปลี่ยนแปลงอีกครั้ง ระลอกใหญ่ ดังตารางที่ 3 เส้นทางบกเริ่มกลายเป็นเส้นทางหลักกลางทศวรรษ 1910 เป็นต้นมา และยังทำให้เมืองอันเป็นจุดจอตระกูลรถไฟ กลายเป็นย่านการค้าสำคัญขึ้นมา และเกิดธุรกิจต่อเนื่องไม่ว่าจะเป็นย่านการค้า ย่านบริการ เช่น ร้านค้า ศูนย์กลางรวมพืชผลส่งออก โรงแรมรถไฟ ธนาคารพาณิชย์ โรงสีข้าว โรงเลื่อย (พูนพร : 100-101) นั้นทำให้พื้นที่ดังกล่าวคลาคล่ำไปด้วยผู้คนมากขึ้นทั้งผู้เดินทางและผู้ใช้แรงงาน การร่นระยะทางนั้นเกิดขึ้นอย่างชัดเจนในมณฑลพายัพเชียงใหม่ในปี 2454 ใช้เวลา 12 วันเหลือเพียงวันครึ่งในปี 1922 การเดินทางไปปัตตานีจากที่ใช้เรือกลไฟ 7 วัน พอเป็นรถไฟก็ใช้เวลาเพียง 2 วัน ขณะที่เวลาในการเดินทางไปอุบลในปี 1922 ยังใช้เวลาไม่เปลี่ยนแปลงนั่นคือ 17 วันเนื่องจากเส้นทางรถไฟยังไม่ไปถึง เนื่องจากภูมิภาคนี้ไม่มีทรัพยากรที่รัฐบาลสยามต้องการมากพอจึงยังไม่ได้สร้างรถไฟไปถึง โครงการที่ขนานกันไปก็คือการสร้างโครงข่ายของถนนรูปต้นไม้กระจายออกไปเชื่อมกับเมืองที่อยู่นอกโครงกระดูกสันหลังของการคมนาคมสยาม อย่างเช่น ทางหลวงลำปาง-เชียงใหม่ ฯลฯ (Kakizaki, 2005 : 135)

ความสะดวกเช่นนี้ ทำให้เกิดธรรมเนียมที่กษัตริย์สยามจะเดินทางไปยังหัวเมืองเพื่อปรากฏพระองค์ในสถานที่ต่าง ๆ อันเป็นปฏิบัติการทางการเมืองที่แสดงให้เห็นสัญลักษณ์แห่งพระราชอำนาจ ด้วยพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ของราชสำนักที่จะสัมพันธ์กับการรับเสด็จของเจ้านาย เจ้าเมืองท้องถิ่น พร้อมกับข้าราชการสยามในหัวเมืองต่าง ๆ ดังเห็นได้จากการเสด็จพระราชดำเนินของรัชกาลที่ 6 ไปยังหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อปี 1915 และ 1917 (*พระมกุฎเกล้าฯ กับหัวเมืองปักษ์ใต้* : 3) ขณะที่รัชกาลที่ 7 เสด็จมณฑลพายัพเมื่อปี 1926 หลังจากครองราชย์ไม่นาน (ฉัตรบริรักษ์ ศรีวิวัฒน์, 2550; โปรดพิจารณาเพิ่มเติม ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัฒน์, 2560) ข้อสังเกตคือยังไม่มีกษัตริย์พระองค์ใดเสด็จมณฑลในทิศตะวันออกเฉียงเหนืออันเป็นที่ตั้งของมณฑลอุบล อุดร ฯลฯ อันเนื่องจากทางรถไฟยังไม่ไปถึงจึงทำให้การเดินทางกินเวลายาวนานนั่นเอง

มีพักจะต้องพูดถึงการตรวจราชการของเจ้านาย ข้าหลวงและข้าราชการสยาม ดังพบเห็นได้จากกรณีการเสด็จของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเพื่อเตรียมความพร้อมก่อนรัชกาลที่ 7 เสด็จมณฑลพายัพ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน

เมืองหัวราชอาณาจักรสยามหลังการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลในปลายระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงถูกอธิบาย ควบคุม จัดระเบียบ ปกครอง และสอดส่องทั้งในเชิงความรู้และความคิดที่สถาปนาขึ้นโดยเหล่าอภิชนสยาม และกลไกทางกฎหมายที่สร้างเกณฑ์มาตรฐานขึ้นมาเพื่อการจำแนกแจกแจงท้องที่ต่าง ๆ ให้เปลี่ยนผ่านจากความคลุมเครือแบบเดิมที่เป็นหัวเมืองขนาดเล็ก หัวเมืองขนาดใหญ่ หัวเมืองประเทศราช ให้มีลักษณะที่สามารถตรวจวัด คาดคะเนจากศูนย์กลางได้ รวมไปถึงความสำเร็จในการผนวกท้องที่ต่าง ๆ ด้วยพื้นที่และเวลา

แบบใหม่ด้วยนวัตกรรมอย่างรถไฟ ทำให้ย่านเมืองต่าง ๆ กลายเป็นส่วนหนึ่งของสยามอย่างชัดเจน อำนาจอธิปไตยที่สถาปนาในเขตเมืองได้อย่างมั่นคงในยุคหลังจึงต่างจากยุคแรกที่ประสบปัญหาเกี่ยวกับอิทธิพลของตะวันตก ทางด้านเศรษฐกิจและมีความเสี่ยงต่อความมั่นคงทางการเมือง อย่างไรก็ตาม รัฐบาลช่วงท้ายของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ไม่สามารถเอาตัวรอดได้จากปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ วิกฤตการณ์ทางการเมือง จนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบประชาธิปไตยในกลางทศวรรษ 1930

ตารางที่ 3 ตารางเวลาที่ใช้เดินทางและระยะทางจากกรุงเทพฯ โดยเส้นทางบกเปรียบเทียบปี 1900, 1911 และ 1922 (Kakizaki : 42-43)

เมือง	ระยะทาง (กม.)	1900/2443		1911/2454		1922/2465	
		ระยะเวลา (วัน)	วิธีเดินทาง	ระยะเวลา (วัน)	วิธีเดินทาง	ระยะเวลา (วัน)	วิธีเดินทาง
แม่สาย	845	54	S N L	18	T L	4.5	T A L
เชียงราย	785	51	S N L	15	T L	2.5	T L
เชียงใหม่	696	42	S N L	12	T L	1.5	T
ปากน้ำโพ	240	15	S N	1	T	0.5	T
พิษณุโลก	377	29	S N	1	T	1	T
ตาก	426	29	S N	15	T N	11	T S
กาญจนบุรี	128	5	N L N	1	T S	1	T S
สระบุรี	107	0.5	T	0.5	T	0.5	T
โคราช	259	1	T	1	T	1	T
อุบลราชธานี	629	17	T L	17	T L	17	T L
อรุณประเทศ	283	9	S L	8	T S L	8	T S L
นครศรีธรรมราช	780	5	S	5	S	2	T
ตรัง	828	9	S	9	S	1.5	T
ปัตตานี	1,055	7	S	7	S	2	T A

หมายเหตุ

S หมายถึง การเดินทางด้วยเรือกลไฟ

N หมายถึง การเดินทางด้วยเรือพาย, เรือแจว และเรือหางแมงป่องแบบดั้งเดิม

L หมายถึง การเดินทางด้วยเส้นทางบก (การเดินทางเท้าและแรงงานสัตว์)

สรุป

ความเปลี่ยนแปลงของย่านเมืองและความเป็นเมืองใต้การปกครองสยามนับจากก่อนปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลมาสู่ช่วงปลายระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น เกิดขึ้นด้วยกลไกทางกฎหมาย และอำนาจการจัดการความรู้เกี่ยวกับเมืองและประวัติศาสตร์ที่ถูกควบคุมโดยชนชั้นนำสยามเป็นหลัก ซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นโดยไร้บริบท แต่สัมพันธ์กับอำนาจทางเศรษฐกิจที่สยามเข้าไปจัดการทรัพยากรอันสร้างกำไรได้มากขึ้นโดยเฉพาะสินค้าที่สัมพันธ์กับตลาดโลก ไม่เพียงแต่สินค้า บทบาทของชาวตะวันตกในเขตเมืองต่าง ๆ ก็มีอิทธิพลไม่น้อยในการก่อรูปและเปลี่ยนแปลงลักษณะของเมือง อย่างไรก็ตาม รัฐบาลทุ่มเทด้วยการสร้างระบบการคมนาคมขนส่งอย่างระบบรางและถนนอย่างต่อเนื่องในปลายทศวรรษ 1910 ต่อ 1920 ซึ่งเป็นอันานิสงส์ให้การค้าขายที่ถูกรวมศูนย์กลางเข้าสู่กรุงเทพฯ ได้ง่ายขึ้น ทั้งยังเป็นไปในทิศทางเดียวกับการควบคุมอำนาจทางการเมือง ผ่านการสอดส่อง ตรวจสอบ โดยรัฐสยาม

เอกสารอ้างอิง

เอกสารชั้นต้น

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2465). *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5* นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ เป็นภาคที่ 5, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2404. (2511). พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพ พระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 9 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2511.

ราชกิจจานุเบกษา. (2457). เล่ม 31, 26 กรกฎาคม.

ราชกิจจานุเบกษา. (2459). เล่ม 33, 28 พฤษภาคม.

ราชกิจจานุเบกษา. (2460). เล่ม 34, 29 เมษายน.

หอสมุดแห่งชาติ. (2401). *หม่อมหม่อมราชวงศ์ 4 จ.ศ.1220 เลขที่ 104* หนังสือพระราชเสนาถึงเจ้าเมืองกรมการ 10 เรื่อง.

หอสมุดแห่งชาติ. (2402). *หม่อมหม่อมราชวงศ์ 4 จ.ศ.1221 เลขที่ 213* บัญชีส่วยกระป๋องเจ้าเมืองและท้าวเพี้ยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกส่งกระป๋องแทนเร็วส่วย

เอกสารชั้นรอง

กนิษฐา ชิตช่วง. (2547). *สิทธิของราษฎรไทยในการใช้ประโยชน์และเป็นเจ้าของที่ดิน พ.ศ. 2444 -2468 : ศึกษากรณีที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จักรพันธ์ ม่วงคราม. (2555). *สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในเมืองเชียงใหม่ภายใต้บทบาทของมิชชันนารีอเมริกันเพรสไบทีเรียน*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- ฉัตรบริรักษ์ ศรีวัฒนสาร. (2550). *ตามรอยรัชกาลที่ 7 เสด็จฯเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือและมณฑลพายัพ พ.ศ. 2469* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า.
- ชัยโณม สุนทรสวัสดิ์. (2521). *การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือของไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2439 ถึง พ.ศ. 2475*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชัยยา โพธิ์แดง. (2528). *การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ.2444-2453*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชัยวัฒน์ ศุภกุลลักขณ์. (2541). *พ่อค้ากับการพัฒนาเศรษฐกิจ : ลำปาง พ.ศ. 2459-2512*. ภาควิชาประวัติศาสตร์ ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เดช บุญนาค. (2548). *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*. (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธนสวรรค์ เจริญเมือง. (2540). *100 ปี การปกครองท้องถิ่นไทย พ.ศ. 2440-2540*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์ คบไฟ.
- ปลายอ้อ ชนชนนท์. (2529). *บทบาทนายทุนพ่อค้าที่มีต่อการก่อและขยายตัวของทุนนิยมภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2464-2523*. วิทยานิพนธ์ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระมงกุฎเกล้าฯ กับหัวเมืองปักษ์ใต้. (2554). พิมพ์พระราชทานในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปณณสมวารพระราชทานพระศพ สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมมหาราชวัง วันพฤหัสบดีที่ 15 กันยายน พุทธศักราช 2554.
- พอนันท์ อูยานนท์. (2558). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ 5 ภูมิภาคของไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พูนพร พูลทาจกร. (2530). *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เพชรรุ่ง เทียนบัวโรจน์. (2558). "รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ.117: เอกสารประวัติศาสตร์ราชบุรีและสมุทรสงครามในสมัยรัชกาลที่ 5". *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับภาษาไทย*, 35(2), 147-166.
- ภารดี มหาขันธ์ และนันท์ชญา มหาขันธ์. (2553). *ตระกูลแซ่ในจังหวัดชลบุรี: วิถีและพลัง*. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์. (2560). พระราชวังเชียงใหม่ของรัชกาลที่ 7: โครงการที่ไม่แล้วเสร็จกับความล้มเหลวของอำนาจสยามยามอัสดง. *วารสารการบริหารท้องถิ่น*, 10(1), 1 – 17.

- มณฑล คงแถวทอง. (2527). *เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ.2398-2453*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เมธีพัชญ์ จงวโรทัย. (2549). *สุขาภิบาล: การปกครองท้องถิ่นสยาม พ.ศ.2440-2476*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรรณชลิย์ บุญมี. (2520). *ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การป่าไม้และการเหมืองแร่*. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- วรรณศิลป์ พีรพันธุ์. (2553). การศึกษาวิจัยและสำรวจข้อมูล ตามรอยเสด็จประพาสต้น ร.ศ. 123. *วารสารวิชาการ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์*. (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 59, 13-28
- วารุณี โอสธารมย์. (2547). *เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 8 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 25*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2555). "สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการหัวเมือง (พ.ศ. 2435–2458)". *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์* (มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี), 4(2), 1-34.
- สุวิสถิติ โกชนพันธุ์. (2543). *เทศบาลและผลกระทบต่ออำนาจท้องถิ่น พ.ศ.2476 – 2500*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เหมือนพิมพ์ สุวรรณภาศ. (2556). *อุตสาหกรรมป่าไม้กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของเมืองแพร่ (พ.ศ. 2479-2504)*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุทยานการเรียนรู้ สังกัดสำนักงานบริหารและพัฒนาองค์ความรู้ (องค์การมหาชน). (ม.ป.ป.). *จดหมายเหตุการเสด็จประพาสรอบแหลมมลายูของรัชกาลที่ 5 หน้า 1*. สืบค้นเมื่อ 14 พฤศจิกายน 2559, จาก <http://valuablebook2.tkipark.or.th/2015/2/document.html>
- Chitrabongs, C. (2010). *Cleanliness in Thailand: King Rama V's "Strategy of Hygiene" from Urban Planning to Dress Codes in the Late-Nineteenth-Century*. Ph.D. Dissertation, Histories and Theories Programme, Architectural Association School of Architecture.
- Easum, T. (2012). *Urban transformation in the colonial margins: Chiang Mai from Lanna to Siam*. Ph.D. Dissertation, University of Wisconsin—Madison.
- Futrakul, P. (1989). *The Environmental History of Pre-Modern Provincial Towns in Siam to 1910*. Ph.D. Dissertation, Cornell University.
- Kakizaki, I. (2005). *Laying the Track: The Thai Economy and its Railways 1885-1935*. Kyoto: Kyoto University Press.
- Osatharom, W. (2004). *Suphan City in Historical Change in 3th - Early 20th Century*. Bangkok: Thammasat University press.

Potjanalawan, P. (2016). “Philanthropy for Royal Merit: The Making of Cities in Siamese Colonies, a Case Study of Payap Circle 1899-1932”. Proceedings of the 24th International Conference of Historians of Asia (IAHA 2016) on Asian History, Culture and Environment: Vernacular and Oriental Paradigms, December 5-9, 2016 at Islamabad, Pakistan.

Translated Thai References

Primary Source

Collection of King Rama IV's Royal Declaration in 1851-1861. (1968). Memorial book in a funeral of Phra Mahabhodiwongsajarn Intachotethera at Thepsirintarawat temple in November 9th 1968. (In Thai)

King Chulalongkorn. (1922). *Royal rescript on northern region visit by Rama V in guide book for traveling volume 5*. Bangkok: Pimthai Press. (In Thai)

King Rama VI and Southern town. (2011). Memorial book in a funeral of Princess Petcharatrasuda Sirisopapattanawadi at Dusit Mahaprasart, grand palace, September 15th. (In Thai)

National Archives of Thailand. (1859). *Group of King Rama IV's archives, number 104*, Letter of Phra Rajasena to governor. (In Thai)

National Archives of Thailand. (1860). *Group of King Rama IV's archives, number 213*, Accounts of governor's Buffalo tribute and local princes in eastern Laos send buffaloes instead of Bustard cardamom tribute. (In Thai)

Royal Gazette. (1914). Volume 31, July 26th. (In Thai)

Royal Gazette. (1916). Volume 33, May 28th. (In Thai)

Royal Gazette. (1917). Volume 34, April 29th. (In Thai)

Secondary Source

Boonmee, W. (1977). *Relationships with England in some respects during the reign of King Chulalongkorn, Minister of Forestry and Mines*. Thesis for Master degree of Art in Education, Srinakharinwirot University. (In Thai)

Boonnag, T. (2005). *The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915*, (2nd ed), Bangkok: Thammasat University Press. (In Thai)

Chananont, P. (1986). *The Role of Merchant Capitalists in the Rise and Expansion of Capitalism in Northern Thailand 1921-1980*. Thesis for Master degree of Art in Economics, Graduate School, Chulalongkorn University. (In Thai)

- Charoenmuang, T. (1997). *100 years of local government in Thailand, 1897-1997*, Bangkok: Kobplerng. (In Thai)
- Chitchang, K. (2004). *The rights of Thai people to land use and land ownership 1901-1925: A case study of the lower Chaophraya basin*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History, Faculty of Arts, Chulalongkorn University. (In Thai)
- Chitrabongs, C. (2010). *Cleanliness in Thailand: King Rama V's "Strategy of Hygiene" from Urban Planning to Dress Codes in the Late-Nineteenth-Century*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Histories and Theories Programme, Architectural Association School of Architecture. (In Thai)
- Chongwarothai, M. (2006). *Sukhaphiban: Local Administration in Siam 1897-1933*. Thesis for Master degree of Art in History, Faculty of Arts, Chulalongkorn University. (In Thai)
- Kongtaewtong, M. (2013). *Rice and Sugar Economy in the Thachin Flood Plain 1855-1910*. Thesis for Master degree of Art in History, Silpakorn University. (In Thai)
- Mahakhan, P. and Mahakhan, N. (2010). *Chinese Families in Chonburi Province*. Chonburi: Faculty of Humanities and Social Sciences, Burapha University. (In Thai)
- Moolsilp, W. (2012). "Provincial Inspection of Prince Damrong Rajanubhab (1892 – 1915)". *Journal of Humanities and Social Sciences (Surattani Rajabhat University)*, 4(2), 1-34 (In Thai)
- Muangkram, C. (2012). *The study of western architecture in Chiang Rai under the roles of American Presbyterian missionaries*. Thesis for Master degree of Art in History of Architectures, Department of Architecture and Related Arts, Graduate School, Silpakorn University. (In Thai)
- Osatharom, W. (2004). *Suphan City in Historical Change in 3th - Early 20th Century*. Bangkok: Thammasat University press.
- Ouyyanont, P. (2015). *Economic History in 5 regions of Thailand*, Bangkok: Chulalongkorn University Press. (In Thai)
- Peerapun, W. (2010). "A Documentary Research and Field Survey following the Trace of King Rama V's Incognito Trip in 1904". *Journal of Faculty of Architecture (Chulalongkorn University)*, 59, 13-28 (In Thai)
- Photpun, S. (2000). *Municipality and its impacts on local power, 1933-1957*. Thesis for Master degree of Art in History, Faculty of Arts, Chulalongkorn University. (In Thai)

- Podang, C. (1985). *Title deeds in Ayutthaya Between 1901-1960*. Thesis for Master degree of Art in History, Faculty of Arts, Silpakorn University. (In Thai)
- Potjanalawan, P. (2017). King Rama VII's Chiang Mai Palace: An Unfinished Project and the Failure of Siamese Power in its Last Decade. *Local Administration Journal*, 10(1), 1-17. (In Thai)
- Poonthachak, P. (1987). *Economic Changes in Monthon Pha-Yap After the Construction of The Northern Railway, 1921-1981*, Thesis for Master degree of Art in South – East Asia History, Silpakorn University. (In Thai)
- Sriwattanasarn, C. (2007). *The trace of King Rama VII on visiting northern region and Payap circle by 1926*. (Research report). Bangkok: King Prajadhipok Institute. (In Thai)
- Sunthornwat, C. (1977). *A Historical study of forestry in Northern Thailand from 1896 to 1932.*, Thesis for Master degree of Art in History, Faculty of Arts, Chulalongkorn University. (In Thai)
- Supphadiloklak, C. (1998). *Merchants and Economic Development: Lampang*, Thesis for Master degree of Art in Political Science, Faculty of Political Science, Thammasat University. (In Thai)
- Suwankart, M. (2013). *Forestry and Socio-Economic Changes of Mueang Phrae (1936-1961)*. Thesis for Master degree of Art in History, Faculty of Arts, Chulalongkorn University. (In Thai)
- Tianpiewroj, P. (2013). “The Bangkok Era 117 Inspection Report of Ratchaburi and Samut Songkhram: A Historical document of Ratchaburi and Samut Songkhram in the Reign of King Rama V”. *Silpakorn University Journal (Thai edition)*, 35(2), 147-166 (In Thai)
- Thailand Knowledge Park, Office of Knowledge Management and Development (Public Organization). (n.p). *Archive of Royal tour around Malayu peninsula in King Rama V, page 1*. Retrieved November 16, 2017, from [http://valuablebook2 .tkpark.or.th/2015/2/document.html](http://valuablebook2.tkpark.or.th/2015/2/document.html). (In Thai)